

Verantwoording categorieën begrippen taalbeschouwing

Tekst: Bart van der Leeuw
SLO, maart 2021

In het taalonderwijs Nederlands in het primair en voortgezet onderwijs gebruiken we allerlei begrippen. Termen waarmee we specifieke bouwstenen en verschijningsvormen van taal aanduiden, zoals *woord*, *voorvoegsel*, *zin*, *lijdend voorwerp*, *tekst* en *dialog*. Er zijn ook termen die de instructie in taalvaardigheden als lezen, spreken en schrijven richting geven, zoals *boodschap*, *publiek*, *gespreksregels*, *overtuigingskracht* en *essay*. Kort gezegd gaat het om kennis over taal: de begrippen waarmee leraar en leerlingen over taal en taalgebruik kunnen praten en denken.

In het Referentiekader Taal (RKT) zijn zulke begrippen over taal weergegeven in Domein 4 *Begrippenlijst en Taalverzorging*. Het RKT spreekt weliswaar bescheiden over een 'begrippenlijst', maar het is meer dan dat. De begrippen worden namelijk niet in een simpele alfabetische lijst gepresenteerd, maar geordend in verschillende categorieën, zoals *Woordsoorten*, *Grammaticale kennis* en *Tekstkennis*. Zo'n ordening is handig – niet alle termen op een grote hoop, maar verdeeld in groepjes – en geeft inzicht in hun onderlinge samenhang. Daarachter gaat een bepaalde rationale schuil, een manier van denken over taal en taalgebruik. In deze verantwoording zetten we kort uiteen welke tien categorieën wij hanteren bij de ordening van begrippen over taal en taalgebruik.

1. Taal en communicatie

Centraal in onze rationale – in ons denken over taal – staat dat we taal gebruiken om te communiceren. Met behulp van taal delen we onze ervaringen met de wereld om ons heen met anderen. Dat kunnen personen in je directe omgeving zijn, bijvoorbeeld een huisgenoot met wie je een gesprek hebt aan de keukentafel. Maar het kunnen ook onbekende personen zijn op een andere plek op de wereld, en zelfs op een ander moment in de geschiedenis, bijvoorbeeld als je leest in de *Max Havelaar* van Multatuli.

Binnen dit algemene idee over taal en communicatie kunnen we twee belangrijke vragen stellen:

- Welke **communicatieve doelen** kunnen we met taal realiseren? Anders gezegd: wat doen we met taal? Op school ontwikkelen leerlingen een uitgebreid repertoire aan communicatieve doelen. Dat begint al in groep 1-2 met het herkennen van situaties waarin leraar en leerlingen elkaar verhalen *vertellen*. Later in groep 5-6 ligt het accent meer op doelen als *beschrijven* en *verzoeken*. En in het voortgezet onderwijs breidt dit repertoire zich verder uit naar doelen als *verklaren* en *uiteenzetten*. Tegelijk met het leren realiseren van deze communicatieve doelen,

verwerven leerlingen ook de termen om deze doelen te benoemen en er met anderen over te praten.

- Hoe ziet de **context** eruit waarbinnen we die communicatieve doelen realiseren? Wordt er geschreven en gelezen, of gaat het om gesproken taal? In een context met gesproken taal: hoe organiseer je wie aan de beurt komt? Is het een formeel of een informeel gesprek? Om de context van taalgebruik te typeren wordt er in het taalonderwijs een scala aan termen gebruikt. Zo spreken we in groep 3-4 van *boodschap* en *bedoeling*. Aan het eind van het primair onderwijs komen termen als *aanspreekvorm*, *auteur* en *mimiek* in gebruik. In het voortgezet onderwijs spreken we over taal in context met termen als *framing* en *argumentatiestructuur*.

2. Teksten

'Met taal realiseren we communicatieve doelen' is een nogal abstracte uitspraak. Die communicatieve doelen kunnen we concretiseren door ze te benoemen, bijvoorbeeld *vertellen*, *beschrijven* of *verklaren*. Aan de andere kant kunnen we 'taal' concretiseren met behulp van de term *tekst*. Met een tekst kunnen we beschrijven, verklaren etc. De tekst is onze concrete beschrijvingseenheid voor het abstracte concept 'taal'. Met 'tekst' bedoelen we geschreven en gesproken tekst, bijvoorbeeld een gesprek of mondelinge voordracht.

Bij de *tekst* als beschrijvingseenheid van taal kunnen we twee belangrijke vragen stellen:

- Welke **tekstsoorten** kunnen we onderscheiden om verschillende communicatieve doelen te realiseren? Intuïtief kunnen we als taalgebruikers zonder veel moeite het verschil aangeven tussen bijvoorbeeld een verhaal en een recept, of tussen een lied en een beschouwing. Op school maken leerlingen kennis met veel tekstsoorten en hun 'namen': van een *overleg* en een *brief* in groep 3-4, via een *debat* en een *blog* in groep 7-8, tot een *pleidooi* en een *essay* in vo bovenbouw.
- Hoe kunnen we teksten nader typeren? Welke aspecten of **tekstkenmerken** kunnen we onderscheiden? Voor die nadere typering van teksten bieden we leerlingen een scala aan termen. Zo komen vanaf groep 5-6 termen als *tekstverband*, *standpunt* en *verwijswoord* aan de orde. Vanaf vo onderbouw komen termen als *multimediale tekst*, *stijl*, en *antecedent* in gebruik om over teksten te kunnen praten en denken.

3. Literatuur

Literatuur (fictie) beschouwen we als een bijzondere tekstsoort. Het communicatieve doel is vooral verhalend en amuserend, terwijl ook de relatie tot de werkelijk heel specifiek is. We brengen de begrippen over literatuur daarom onder in een aparte categorie, als een verbijzondering van de categorie Teksten. Dat zijn begrippen als *literair genre* (bijv. *roman*, *novelle*, *graphic novel*), *fictie* <-> *non-fictie* (vo onderbouw) en begrippen als *literatuurgeschiedenis*, *literaire stroming* en *literair motief* (vo bovenbouw). Net als bij teksten kunnen we ook bij literaire teksten de vraag stellen: hoe kunnen we de tekst nader typeren? Welke aspecten of **kenmerken** zijn er te onderscheiden? In groep 3-4 beginnen we met termen als *situatie*, *episode* en *hoofdpersoon*. Aan het eind van de basisschool (groep 7-8) worden termen als *thema* en *verhaallijn* aangeboden. En in vo onderbouw wordt deze kennis over

literaire tekst nog verder uitgebreid met begrippen als *spanningsopbouw*, *tijdsprong* en *cliffhanger*.

4. Woordgroepen en zinnen

Met taal en teksten realiseren we communicatieve doelen zoals vertellen, beschrijven en verklaren. Elk communicatief doel vraagt binnen de gegeven context om een specifieke tekstopbouw en om specifieke bouwstenen. Elke tekst bestaat uit meerdere *woordgroepen en zinnen*. (Heel soms bestaat een tekst uit één woordgroep of zin.)

De termen waarmee we dit bouwstenenniveau van taal omschrijven, zijn enerzijds algemeen van aard, zoals *zin*, *zinsdeel*, *hoofdzin*, *woordgroep* en *grammatica*. Anderzijds gaat het om specifieke aanduidingen die we kennen uit het traditionele redekundig ontleden – zinsontleding. Vanaf groep 5-6 gaat het om termen als *onderwerp* en *persoonsvorm*, vanaf groep 7-8 om termen als *lijdend voorwerp* en *meewerkend voorwerp* en vanaf vo onderbouw om termen als *naamwoordelijk gezegde* en *bijwoordelijke bepaling*.

5. Woorden

Communicatieve doelen zoals vertellen, beschrijven en beschouwen realiseren we met behulp van teksten die bestaan uit woordgroepen en zinnen. Die woordgroepen en zinnen worden op hun beurt gevormd door *woorden*.

Bij woorden als bouwstenen voor respectievelijk woordgroepen, zinnen en teksten kunnen we twee belangrijke vragen stellen:

- Hoe worden **woorden gevormd**? We weten intuïtief dat woorden van elkaar verschillen door de manier waarop ze zijn opgebouwd: je hebt lange en korte woorden, woorden bestaan vaak uit meerdere stukjes die je volgens vaste patronen met elkaar kunt combineren. Deze patronen van woordvorming kunnen we met verschillende begrippen aanduiden. Vanaf groep 3-4 kun je spreken over *verkleinwoord* en *enkelvoud* <-> *meervoud*. Aan het eind van het po worden begrippen aangeboden als *vervoeging* en *afleiding*. En in het vo leren leerlingen over woordvorming te denken en praten met begrippen als *verbuiging* en *neologisme*.
- Welke **woordsoorten** kunnen we onderscheiden om grotere taaleenheden als woordgroepen en zinnen mee te bouwen? Hierbij gaat het om specifieke aanduidingen die we kennen uit het traditionele taalkundig ontleden – woordbenoeming. Vanaf groep 3-4 krijgen leerlingen termen als *werkwoord* en *zelfstandig naamwoord* aangeboden. Aan het eind van het po komen termen als *bijwoord* en *voegwoord* aan de orde. En in vo onderbouw wordt deze set van namen voor woordsoorten gecompleteerd met termen als *vragend voornaamwoord* en *koppelwerkwoord*.

6. Klanken

Met teksten realiseren we communicatieve doelen als beschrijven en beschouwen. Die teksten zijn via woordgroepen en zinnen opgebouwd uit woorden. En woorden bestaan op hun beurt uit *klanken*. Van deze kleinste bouwstenen van ons taalgebruik zijn we ons doorgaans niet bewust. Terwijl het wel voorkomt dat we in onze gesprekken naar woorden zoeken, komt dat met klanken nauwelijks voor. Behalve als we leren lezen, als we de geschreven code

leren kraken. Die is namelijk gebaseerd op de klanken in onze taal. Voor elke klank hebben we een apart letterteken. Termen die verwijzen naar de klanken van onze taal komen dan ook vooral voor als leerlingen leren lezen. Al in groep 1-2 krijgen leerlingen te maken met de term *klank*. In groep 3-4 komen termen als *korte klank* <-> *lange klank*, *klankzuiver* en *rijm* aan de orde. In groep 5-6 vullen we die aan met termen als *alfabet* en *klemtoon*.

7. Schriftconventies

Communicatieve doelen zoals vertellen, beschrijven en beschouwen realiseren we met behulp van teksten die bestaan uit zinnen, woordgroepen, woorden en klanken. Met *teksten* verwijzen we naar mondelinge teksten (bijvoorbeeld een gesprek of een toespraak) en naar schriftelijke teksten. Bij schriftelijke teksten is de kleinste bouwsteen niet een klank, maar een geschreven teken dat correspondeert met een klank. Ons schriftsysteem is fonologisch: in het algemeen kun je elke uitgesproken *klank* weergeven met een *letterteken*.

Voor het omzetten van gesproken taal naar geschreven taal hebben we op verschillende niveaus een aantal nauwkeurige afspraken gemaakt (*schriftconventies*), met bijpassende begrippen.

- Op **tekstniveau** krijgen leerlingen vanaf groep 3-4 te maken met termen als *regel*, *bladzijde* en *kaft*. Dat begrippenapparaat breiden we in groep 5-6 uit met termen als *bladspiegel*, *witregel* en *kantlijn*. In voerbouw komen daar nog begrippen bij als *colofon*, *hyperlink* en *literatuurlijst*.
- Op het niveau van de **spelling** worden vanaf groep 1-2 termen als *letter* en *teken* aangeboden. Daar komen in groep 3-4 termen bij als *hoofdletter* <-> *kleine letter* en *spatie*. In groep 7-8 horen leerlingen over spelling met termen als *afkorting* en *tussenletter*. In verband met spelling gebruiken we ook termen uit andere categorieën, bijvoorbeeld uit de categorie Klanken, zoals *korte klank* <-> *lange klank*.
- Ten slotte zijn er nog schriftconventies vastgelegd over **leestekens**. Leerlingen in groep 3-4 maken kennis met termen als *punt*, *komma* en *vraagteken*. In groep 5-6 komen daar termen als *dubbelepunt* en *aanhalingstekens* bij. In groep 7-8 wordt die kennis over leestekens uitgebreid met termen als *koppelteken* en *trema*.

8. Betekenis

Met teksten – die zijn opgebouwd uit woorden, woordgroepen en zinnen – realiseren we een scala van communicatieve doelen, zoals vertellen, beschrijven en uiteenzetten. We vertellen of beschrijven om onze ervaringen met de wereld met anderen te delen. Daarin schuilt ook precies de *betekenis* van taal: enerzijds leggen we met teksten contact met anderen, gaan we een specifieke relatie met hen aan. Dat is de relationele betekenis van taal. Anderzijds gebruiken we teksten om onze ideeën over de wereld uit te drukken. Dat is de conceptuele betekenis van taal. De precieze betekenis van teksten – relationeel en conceptueel – is afhankelijk van de woorden en zinnen die we kiezen in een specifieke context.

Hoewel alle bouwstenen (klanken/letters, woorden, woordgroepen en zinnen) bijdragen aan de betekenis van teksten, onderscheiden we een aparte categorie begrippen in verband met *betekenis*. Daarbij gaat het in de eerste plaats om

algemene termen op woordniveau, zoals *betekenis*, *trefwoord* en *homoniem*. Op de tweede plaats krijgen leerlingen in de loop van de leerjaren termen aangeboden om verschillende vormen van betekenisnuance mee aan te duiden, zoals *uitdrukking/gezegde* en *spreekwoord* in groep 5-6, *metafoor* en *ironie* in vo onderbouw, en *paradox* en *sarcasme* in vo bovenbouw.

9. Taal en maatschappij

Taal stelt ons in staat om een scala van communicatieve doelen te realiseren, zoals vertellen, beschrijven en uiteenzetten. Die communicatie vindt altijd plaats in een concrete context. De leraar vertelt een verhaal over ridders in de Middeleeuwen aan zijn leerlingen. De wetenschapper schrijft een uiteenzetting over het klimaat voor een weekblad. Die specifieke contexten staan niet op zichzelf, ze zijn ingebed in het maatschappelijk leven. Binnen elke samenleving fungeert taal als belangrijk instrument om met alle geledingen, groepen en individuen in contact te staan en ervaringen uit te wisselen. Ook in onze cultureel zeer diverse samenleving.

Met het oog op die maatschappelijke werking van taal gebruiken we veel begrippen, zoals *meertaligheid*, *dialect*, en *taalvariatie*. Om leerlingen te laten reflecteren op taal als maatschappelijk verschijnsel, krijgen ze die begrippen aangereikt. Dat begint in groep 3-4 met termen als *vreemde taal* en *gebarentaal*. Aan het eind van het primair onderwijs komen daar termen bij als *standaardtaal* en *wereldtaal*. In het voortgezet onderwijs breiden we dit vocabulaire uit met termen als *laaggeletterdheid* en *taalconventie*.

10. (Taal)leerproces

Communicatieve doelen zoals vertellen, beschrijven en uiteenzetten realiseren we met mondelinge en schriftelijke teksten. Op school ontwikkelen leerlingen de taalvaardigheden waarmee ze zulke teksten in hun gebruikscontext kunnen begrijpen en produceren: luisteren, spreken, gesprekken voeren, lezen en schrijven. Bij het ontwikkelen van die taalvaardigheden is reflectie op taal en taalgebruik essentieel. Daarbij gebruiken leraar en leerlingen allerlei begrippen met betrekking tot het taalleerproces. Een klein deel daarvan gaan over leerprocessen in het algemeen, zoals *voorkennis oproepen* (groep 3-4), *oriënteren*, *uitvoeren*, *reflecteren*, *evalueren* (groep 7-8) en *transfer* (vo bovenbouw).

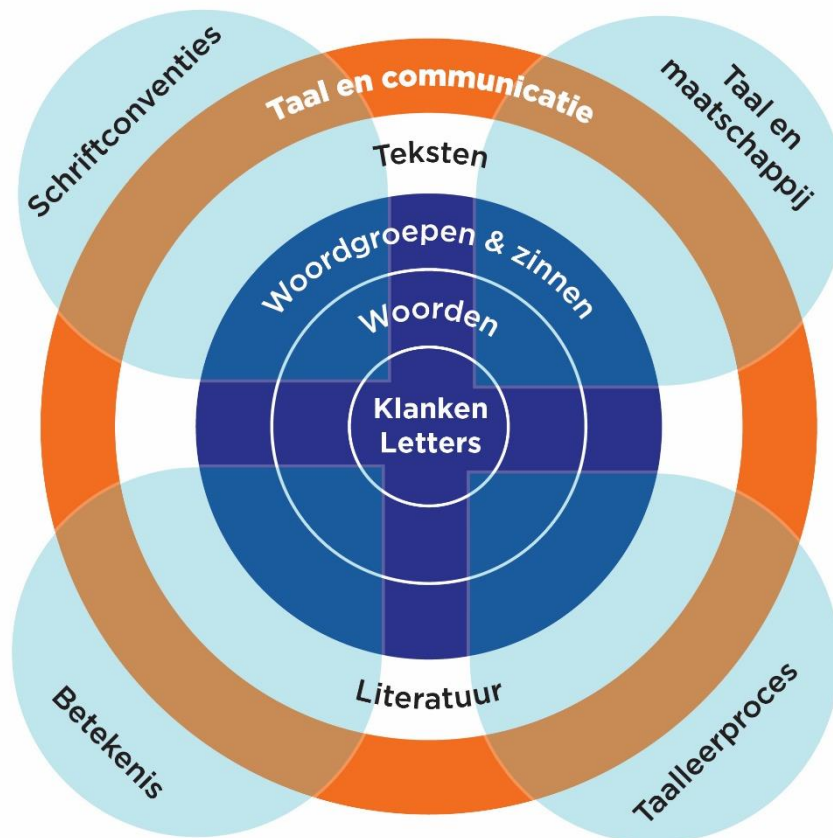
We gebruiken ook een flink aantal begrippen die specifiek met het *taalleerproces* te maken hebben. Zo krijgen leerlingen vanaf groep 5-6 te maken met termen als *leesmanieren: zoekend*, *globaal* en *luistermanieren: globaal*. In groep 7-8 komen daar termen bij als *reviseren*, *lees-schrijf-spreekmotivatie* en *taalplezier*. Termen als *redigeren*, *spellinggeweten* en *leesattitude* worden gebruikt vanaf vo onderbouw.

De categorieën in een schema

In de beschrijving van de tien categorieën die we gebruiken om begrippen over taal en taalgebruik te ordenen, hebben we steeds twee zaken voor ogen gehad. Op de eerste plaats willen we duidelijk maken waarom bepaalde begrippen die in een categorie staan bij elkaar horen. Op de tweede plaats willen we duidelijk maken hoe die categorieën met elkaar samenhangen.

Samengevat: taal is een instrument waarmee we communiceren over onze ervaringen met de wereld om ons heen. Die communicatie krijgt concreet vorm mondelinge en schriftelijke teksten. Daarbinnen is literatuur een bijzondere tekstsoort. Teksten zijn opgebouwd uit woordgroepen en zinnen, woorden en klanken/letters.

In onderstaand schema stellen we taal en taalgebruik voor als een reeks van vijf steeds kleinere concentrische cirkels: beginnend bij Taal en communicatie via Teksten/Literatuur naar de steeds kleinere bouwstenen Woordgroepen en zinnen, Woorden en tenslotte Klanken/Letters.

slo

Schema: taal en taalgebruik

Daarnaast onderscheiden we nog vier andere categorieën die samenhangen met de vijf cirkels van taal en taalgebruik.

- *Schriftconventies* betreft de afspraken die wij hebben gemaakt om mondeling taalgebruik om te zetten naar geschreven taal. Die afspraken gelden voor de hele set van cirkels, van het niveau van klanken/letters tot dat van hele teksten.

- Met de hele set van cirkels – van klanken tot en met teksten en communicatieve doelen – genereren we *Betekenis*.
- Het grotere geheel van *Taal en maatschappij* werkt door op de keuzes die we maken op alle niveaus van taalgebruik, van klanken/letters tot en met de communicatieve doelen.
- Het *Taalleerproces* betreft alle niveaus van taal en taalgebruik, van het leren kraken van de schriftelijke code op klank-tekenniveau tot en met de keuzes op woord- en zins- en tekstniveau om communicatieve doelen te realiseren.